

LES ESTELES AMB BANYES DE LA SERRA DEL MAS BONET (VILAFANT, ALT EMPORDÀ) DINS DE L'ART MEGALÍTIC DE CATALUNYA

Serra Mas Bonet, Alt Empordà, neolític final, esteles amb banyes, art megalític

Rafel Rosillo* Josep Tarrús** Antoni Palomo*** Àngel Bosch** Robert García de Consuegra*

El año 2008 se descubrieron los restos de seis estelas trapezoidales de arenisca con cuernos tallados en los extremos de su parte superior en un asentamiento neolítico al aire libre de la Serra del Mas Bonet (Vilafant, Alt Empordà), cercano a la zona megalítica de la Albera, sierra de Rodes y cabo de Creus. Se hallaron dentro de estructuras negativas (fosas, silo, hogar) del neolítico final (Veraza), que se puede fechar entre finales del IV o inicios del III milenio cal. aC. Se trata de un elemento inédito dentro del arte megalítico ampurdanés, donde las figuraciones zoomorfas eran hasta ahora desconocidas.
Serra Mas Bonet, Alt Empordà, Neolítico Final, estelas con cuernos, arte megalítico

L'année 2008 ont été découvertes six stèles trapézoïdales de grès avec cornes taillées dans les extrêmes de sa part supérieure dans le site en plein air de la Serra del Mas Bonet (Vilafant, Alt Empordà), tout près de la région mégalithique des Albères, chaîne de Rodes et cap de Creus. Elles ont été trouvées dans des structures négatives (fosses, silo, foyer) du néolithique final (Veraza), qu'on peut dater entre la fin du IV et le début du III millénaire av. J.-C. Il s'agit d'un élément inédit dans l'art mégalithique ampurdanais, où les figurations zoomorphes étaient jusqu'à maintenant méconnaissables.
Serra Mas Bonet, Alt Empordà, néolithique final, stèles avec cornes, art mégalithique

In the year 2008 the remains of six trapezoidal sandstone stele with carved horns at the ends of the top were found in a Neolithic settlement outside of Serra Mas Bonet (Vilafant, Alt Empordà), near the megalithic area Albera, mountain chain of Rhodes and Cape Creus. They were found in negative structures (pits, silos, household) of the final Neolithic (Veraza), which dates from the late fourth or early third millennium cal. BC. This is an unprecedented element megalithic art within the Empordà, where the zoomorphic figures were until now unknown.
Serra Mas Bonet, Alt Empordà, Late Neolithic, steles with horns, megalithic art

43

INTRODUCCIÓ

El jaciment de la Serra del Mas Bonet es troba en el terme municipal de Vilafant (Alt Empordà) al sud de Figueres. Les restes arqueològiques s'han localitzat als vessants nord i oest d'un petit turó que dona nom al jaciment. Les seves coordenades UTM centrals són 495770,44 E/ i 4677497,84 N. L'altitud d'aquesta elevació gira a l'entorn dels 75 m. s.n.m, fet que proporciona a l'emplaçament una visió privilegiada de la plana de l'Empordà. Uns 500 m a l'oest, el riu Manol,

l'afluent més important de la Muga, rega la serra del Mas Bonet. La geologia local està formada per la formació pliocena **NPg** composta per l'alternança de graves, sorres arcòsiques, argiles i llims (Fig. 1).

L'octubre de l'any 2008 l'empresa COMSA, promotora del Projecte Constructiu que desenvolupa la primera fase de la nova via de tren convencional de la Variant de Figueres¹, encarrega a l'empresa Arqueolític Terra-Sub SL, els treballs de prospecció arqueològica del tram afectat. Durant els treballs de prospecció es localitzen les primeres restes de material ceràmic prehistòric i els pri-

* Arqueolític Terra-Sub

** Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles

*** CSIC-IMF, UAB, Arqueolític

1.- Aquest projecte, impulsat pel Ministerio de Fomento, comprèn la construcció del tram que uneix l'actual estació de Vilamallà amb la futura estació de Figueres. El tram té una longitud de 4.500 metres, fixant el seu origen en el P.K. 10+000 a les rodalies de l'estació de Vilamallà i el seu final a la nova estació de Figueres en el P.K. 14+500.

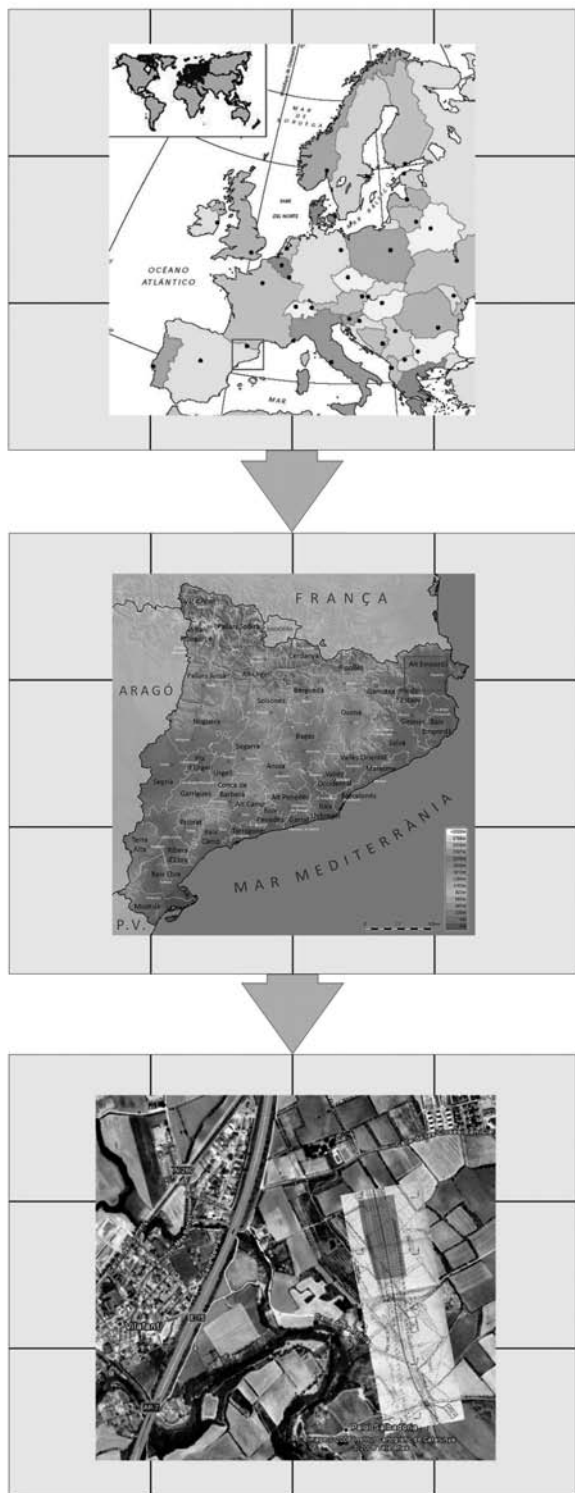

Figura 1. Situació del jaciment de la Serra del Mas Bonet (Vilafant, Alt Empordà).

mers indicis d'estructures arqueològiques. Un cop finalitzats els treballs de decapatge acurat de la superfície, es constata l'existència de desenes d'estructures negatives practicades al subsòl geològic en una extensió de

2,5 ha. A partir d'aquest moment es realitza una excavació sistemàtica en extensió amb un equip format per 15 arqueòlegs especialitzats. La intervenció es desenvolupa durant els sis mesos posteriors. Es delimiten un total de 192 estructures, totes elles negatives, disposades dins d'una estratigrafia horitzontal, però on ben aviat es detecta una important diversificació tipològica i cronològica (Rosillo/García, 2009).

En efecte, la seqüència temporal de l'ocupació prehistòrica comença al neolític antic Epicardial (iniciis Vè mil·lenni cal. aC), continua durant el neolític mitjà ple de l'Empordanès (primera meitat del IV mil·lenni cal.aC) i desemboca en un neolític final, tipus Veraza (finals del IV-iniciis del III mil·lenni cal.aC), que és l'etapa més ben representada. Finalment diverses estructures ens situen el marge cronològic final en un bronze inicial a inicis del II mil·lenni cal. aC.

Malgrat tractar-se d'estructures arranades, el poc grau d'antropització de la zona -aquest espai tradicionalment ha estat emprat com a conreu de secà d'oliveres i cereals - ens permet parlar en general d'una bona conservació d'aquestes restes de les ocupacions prehistòriques.

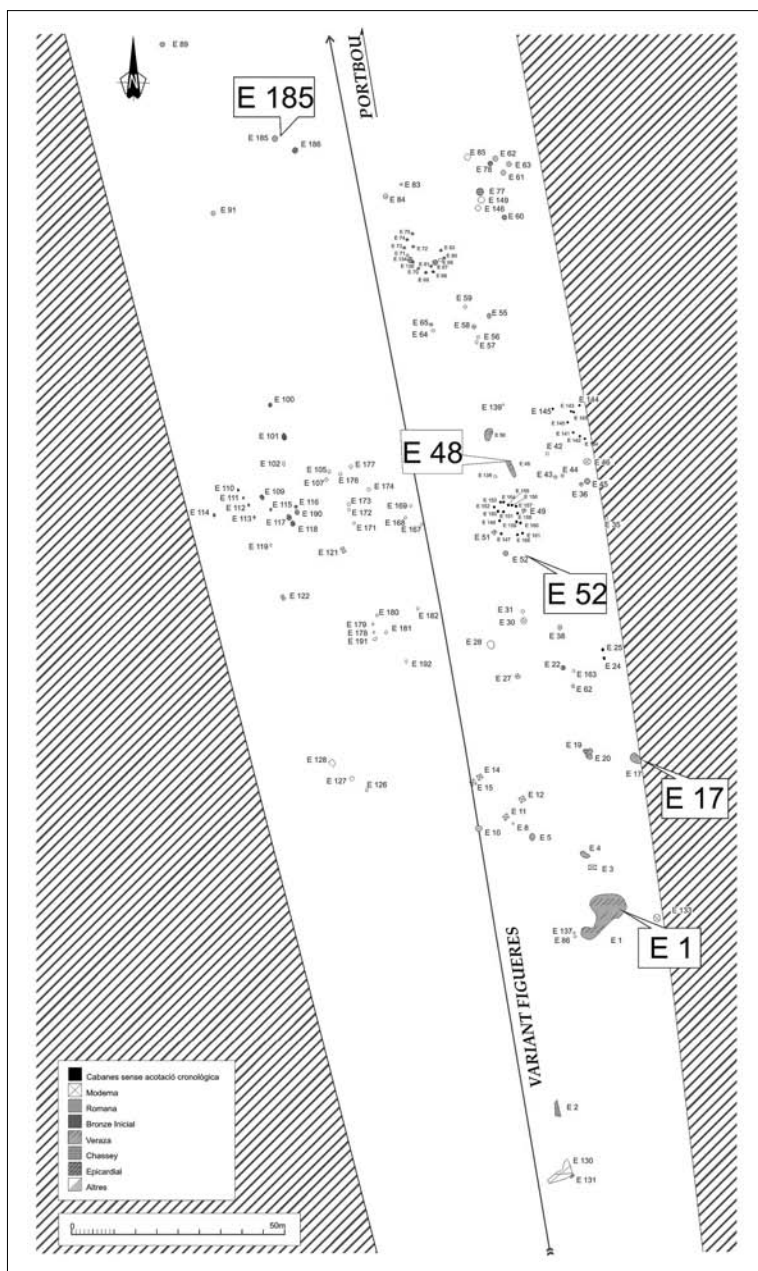
Pel que fa a la seva tipologia hem de dir que, per una banda, trobem fosses tipus sitja, estructures de combustió, nombrosos forats de pal i diverses fosses en forma de cubeta, sense una funció fàcilment determinable. També hi ha una estructura complexa, l'E-1, un gran retall dins del sediment local dins del qual es varen documentar un total de 23 subestructures: diversos fogars, forats de pal i algunes fosses-cubeta.

La disposició d'aquestes estructures sobre el terreny excavat d'aquesta zona d'hàbitat prehistòrica és aparentment aleatòria i no ens permet distingir-hi de forma clara una distribució organitzada, ni per tipus ni per cronologia. Només es pot insinuar que les fases més antigues (Epicardial i Empordanès) són més freqüents i es concentren a la part nord de la traça, mentre que les pròpies del Verazià apareixen una mica per tot arreu. L'estructura 101, segurament d'un bronze inicial, se situa a l'extrem nord-oest.

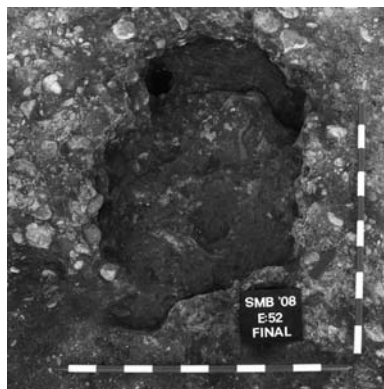
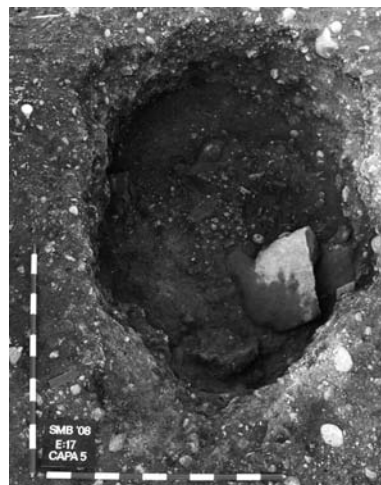
Per altra banda, cal remarcar la presència d'una gran quantitat de forats de pal, que es concentren generalment en zones determinades. Alguns d'aquests forats de pal guardaven al seu interior fragments ceràmics del neolític mitjà ple. Cal destacar que les darreres datacions han permès adscriure al bronze inicial dues de les quatre agrupacions de forats de pal (Fig. 2).

LES OCUPACIONS NEOLÍTIQUES I DE L'EDAT DEL BRONZE INICIAL

Si ens fixem en les estructures negatives del jaciment prehistòric de la Serra del Mas Bonet, que han aportat materials arqueològics que permeten realitzar una

E 17

E 52

Figura 2. Plànol del jaciment amb la distribució de les estructures on han aparegut les esteles.

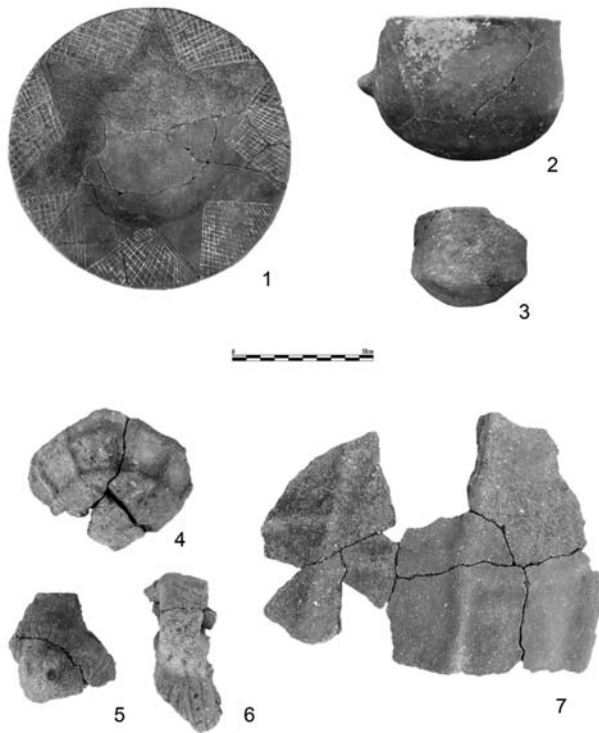

Figura 3. Materials del neolític antic Epicardial i del neolític mitjà ple (Empordanès) de la Serra del Mas Bonet.

adscripció cronocultural, d'entre les 192 que s'hi van descobrir els anys 2008 i 2009, veurem que ens marquen un mínim de 4 ocupacions diferents. Es tracta d'hàbitats prehistòrics a l'aire lliure d'entitat i durada força distinta segons el moment que es tracti, però que, almenys al neolític final, inclourien fons de cabana, al costat de sitges i fogars culinaris, a més d'algunes grans cubetes d'ús incert.

No sembla que hi hagi hagut una continuïtat entre l'ocupació de la primera fase Epicardial i la segona, força més tardana, de l'Empordanès. En canvi, no es pot descartar una certa continuïtat de població entre la fase segona de l'Empordanès i la tercera del grup de Veraza. De fet, el material ceràmic presenta alguns elements decoratius com gravats (E-17 i 45) i solcs incisos sobre la vora o carena externa (E-1, 17, 20 i 45), que advoquen per un cert continuïsm entre aquests dos períodes. De totes maneres, caldrà esperar l'arribada de les datacions C-14 per decantar-nos cap a un grup de Veraza antic i, per tant, proper a l'Empordanès; o bé més recent.

Les ocupacions començarien en un moment d'inicis del Vè mil·lenni cal. aC (4900-4600 cal.aC), en una fase Epicardial final, caracteritzada per vasos globulars amb coll mitjans o cilíndrics grans i de fons convex sempre, proveïts de nanses de pont, de cinta o d'aplicacions còniques. Les decoracions, no excessives i amb majoria de vasos llisos malgrat que no s'hagin detectat nanses

tubulars del grup de Montboló, es presenten en forma d'impressions d'ungla sobre la vora, solcs incisos amb motius amb forma d'escala, cordons llisos o impresos, a vegades ortogonals, amb ditades o unglades i també superfícies raspallades o pentinades (Fig.3, núm. 4-7).

Cal esmentar que a l'E-22 s'hi recolliren també algunes làmines de sílex, mans i pedres de molí, un punxó d'os i objectes d'ornament sobre curculla i os. A l'E-78 un raspador de sílex; a l'E-117 hi aparegué un fragment de braçalet de curculla (*Glycimeris* sp) i ascles de sílex; i a l'E-186 s'hi recollí una làmina de sílex.

Les estructures d'aquesta primera fase, que s'han pogut determinar en base al seu contingut ceràmic, són essencialment fosses-sitja de mides mitjanes i petites (E-22, 117 i 186) o simplement fosses-cubeta indeterminades (E-78 i 100). No tenim constància, a través del materials arqueològics que a vegades contenen, que hi hagi forats de pal d'aquest primer període, però, naturalment, això no vol dir que no hi hagués alguna cabana Epicardial. La majoria d'estructures d'aquesta època se situen a l'extrem nord-oest de la zona excavada del jaciment.

Estariem, doncs, en un moment paral·lel a la fase Epicardial de l'assentament del Puig Mascaró (Torroella de Montgrí, Baix Empordà) (Pons/Tarrús, 1980); de les coves sepulcral de Mariver de Martís (Esponellà, Pla de l'Estany) (Tarrús, 1979), de la zona III del Pasteral (La Selva) (Bosch, 1986) o de l'Avellaner (Cogolls, Les Planes d'Hostoles, La Garrotxa) (Bosch/Tarrús *et alii*, 1990); o bé de la fase II del poblat de Plansallosa (Tortellà, La Garrotxa) (Bosch *et alii*, 1998). Totes aquests jaciments serien una mica posteriors a La Draga (Banyles, Pla de l'Estany), que pertany a un Cardial final de finals del VI mil·lenni cal.aC, amb una cultura material força diferenciada (Bosch/Chinchilla/Tarrús *et alii*, 2000 i 2006).

El segon moment del jaciment correspon al grup Empordanès, un neolític mitjà ple, derivat del Chassey del sud de França, que se situa a finals del V i primera meitat del IV mil·lenni cal. aC (4100-3400 cal.aC). Els seus vasos ceràmics, gairebé sempre llisos, són ara olles globulars amb coll i carena alta, bols i tasses de carena baixa, sovint nanses de cinta, un vas petit cilíndric de base aplanada i sobretot escudelles en calota amb solc intern sota la vora. Destaca entre tots un gran plat "a marli" o vora aplanada, lloc on està profusament decorat amb triangles quadriculats, fets amb la tècnica del gravat o incisió després de cocció. És una peça que s'ha pogut reconstruir sencera. Aquest darrer vas és característic del Chassey del Llenguadoc occidental, com per exemple al poblat de Saint-Michel-du-Touch, prop de Toulouse (Haut-Garonne) (Vaquer, 1975 i 1990, pàg.223). A l'E-190 s'hi varen recollir, a més dels fragments ceràmics, un punxó d'ós i una làmina de sílex (Fig.3, núm. 1-3).

La majoria d'estructures d'aquest moment se situen a l'extrem nord de la zona excavada del jaciment, tant a l'est com a l'oest. Es tracta essencialment de fosses-sitja (E-19, 60, 67, 77 i 190) i dos forats de pal (E-70 i 114). En aquest cas, la presència de dos forats de pal amb possibles fragments ceràmics d'aquest moment ens permeten tornar a posar sobre la taula la probable existència de cabanes en aquesta etapa.

Fins fa poc els paral·lels de vasos Chassey a l'Alt Empordà es reduïen als trobats al poblat neolític de Ca n'Isach (Palau-saverdera, Alt Empordà) durant les excavacions dutes a terme entre 1987-1994 i entre 2001-2003 (Tarrús *et alii*, 1992-A i 1996; Tarrús/Carreiras, 2006). També alguns sepulcres de corredor de l'Albera (Tarrús, 2002) havien aportat materials assimilables a aquesta classe de ceràmica (Barranc d'Espolla, Tires Llargues de St. Climent sescebes) i encara la tomba en fossa o escltxa de Fonteta (La Bisbal) constituïa el millor exemple de la presència d'aquests elements Chassey al Baix Empordà (Tarrús/Pons/Chinchilla, 1982).

Amb aquests elements s'havia configurat a inicis dels anys 90 del s.XX un nou grup del neolític mitjà català, l'Empordanès, que seria una fàcies Chassey a cavall entre l'Empordà i el Rosselló, entre el Ter i el Tec, directament derivada dels grups Montboló locals (Tarrús *et alii*, 1992-A i 1992-B). S'entenia que aquest nou grup es diferenciava dels altres dos ja coneguts del neolític mitjà ple de Catalunya (Solsonià i Vallesà), no solament pels seu tipus preferit de tomba, les cistes amb túmul i els sepulcres de corredor megalítics, sinó també perquè la seva cultura material, especialment la ceràmica, era essencialment Chassey.

Recordem que dins del grup Vallesà o dels Sepulcres de Fossa també coneixíem algun vas Chassey entre els seus conjunts ceràmics, com a la necròpolis de la Bòbila Madurell (St. Quirze del Vallès, Vallès Oriental) o les tombes de les mines de Can Tintorer (Gavà, Baix Llobregat) (Martín/Tarrús, 1991), però es tracta de casos aïllats, com si es tractés d'elements de prestigi que s'intercanviaven entre grups veïns i afins.

Una altra interpretació per aquests conjunts Chassey del cor de Catalunya, com el de l'assentament a l'aire lliure de Can Roqueta a Sabadell (Oliva *et alii*, 2008) seria el de considerar-los un horitzó de finals del Vè mil·lenni cal.aC (Can Roqueta) que, com una continuació dels grups del neolític mitjà inicial de Montboló o Molinot, precediria l'eclosió de la cultura local dels Sepulcres de Fossa o Vallesà, ja en un neolític mitjà ple. Els darrers anys la situació ha variat substancialment amb la descoberta a l'Alt Empordà de nous hàbitats neolítics a l'aire lliure, com el del Camí dels Banys de la Mercè (Capmany) (Palomo, 2006) o aquest mateix de la Serra del Mas Bonet (Rosillo/García de Consuegra, 2009), que presenten fases del neolític mitjà ple assimilables a aquest grup Empordanès que ja havíem defi-

nit fa anys a partir de Ca n'Isach i que ara queda reforçat amb aquests dos nous assentaments.

El tercer moment del jaciment seria el principal o almenys aquell del qual ens n'han quedat més restes estructurals. Correspondria a un neolític final o calcolític antic, tipus Veraza, que se situa entre finals del IV i principis del III mil·lenni cal. aC (3400-2700 cal.aC). Els seus vasos ceràmics són ara sobretot gerres cilíndriques de mida gran o mitjana, decorades amb cordons llisos perimetrals i paral·lels, sovint proveïts d'aplicacions ovalades, simples normalment, encara que no en falten de dobles. Segueixen en importància les olles globulars amb o sense coll, amb nanses de cinta, barretes biforades o llengüetes, a vegades també perforades. No falten els vasos carenats, que vénen de la tradició Chassey anterior, bols i tasses subesfèrics amb carena alta o baixa, vasos petits amb forma de tulipa, juntament amb els plats o escudelles en calota (Fig.4).

Les decoracions són essencialment aplicacions còniques o corones de pústules (formades des de l'interior del vas), però no manquen elements com els solcs incisos (únics, dobles o triples) a l'exterior del vas sobre la vora o la carena, al costat d'alguna quadrícula gravada, d'origen Chassey, que denoten una certa antiguitat.

Algunes estructures d'aquest període han proporcionat, a més de la ceràmica, altres materials arqueològics molt interessants dins d'aquest horitzó del neolític final-calcolític antic. Val la pena destacar els punxons de l'E-1 i 17; les puntes de sageta perforants i les làmines de sílex de l'E-5 i 17; els dos penjolls d'os - un prismàtic i l'altre cilíndric i amb el cos estriat - i de petxina de l'E-17; les destrals de pedra polida de l'E-5 i 17; i les pedres de molí de l'E-4, 5, 17, 48 i 65.

Sens dubte, però, les peces estrella d'aquest moment del neolític final-calcolític antic són el possible menhir i els 6 fragments d'esteles de gres que s'han recuperat en diverses estructures verazianes de la Serra del Mas Bonet, de les quals parlarem *in extenso* més endavant.

És en aquest moment del neolític final-calcolític antic quan tenim constància de l'existència d'almenys un fons de cabana (E1) que es localitza al sud del jaciment. Podem suposar, doncs, que en aquest període de finals del IV o inicis del III mil·lenni cal.aC, hi hauria un veritable poblat, amb cabanes, sitges, fogars i rases, en un turó ben a prop d'una de les zones megalítics més denses de Catalunya, la de l'Albera, serra de Rodes i cap de Creus.

Els assentaments a l'aire lliure del neolític final-calcolític recent a l'Alt Empordà són bastant nombrosos, cosa que demostra una demografia puixant en aquest període. Recordem els casos dels poblats de Riera Masarac a Pont de Molins (Tarrús/Chinchilla, 1985), també amb forats de pal, fogars i forats de sosteniment de gerres; de Ca n'Isach a Palau-saverdera, amb cabanes

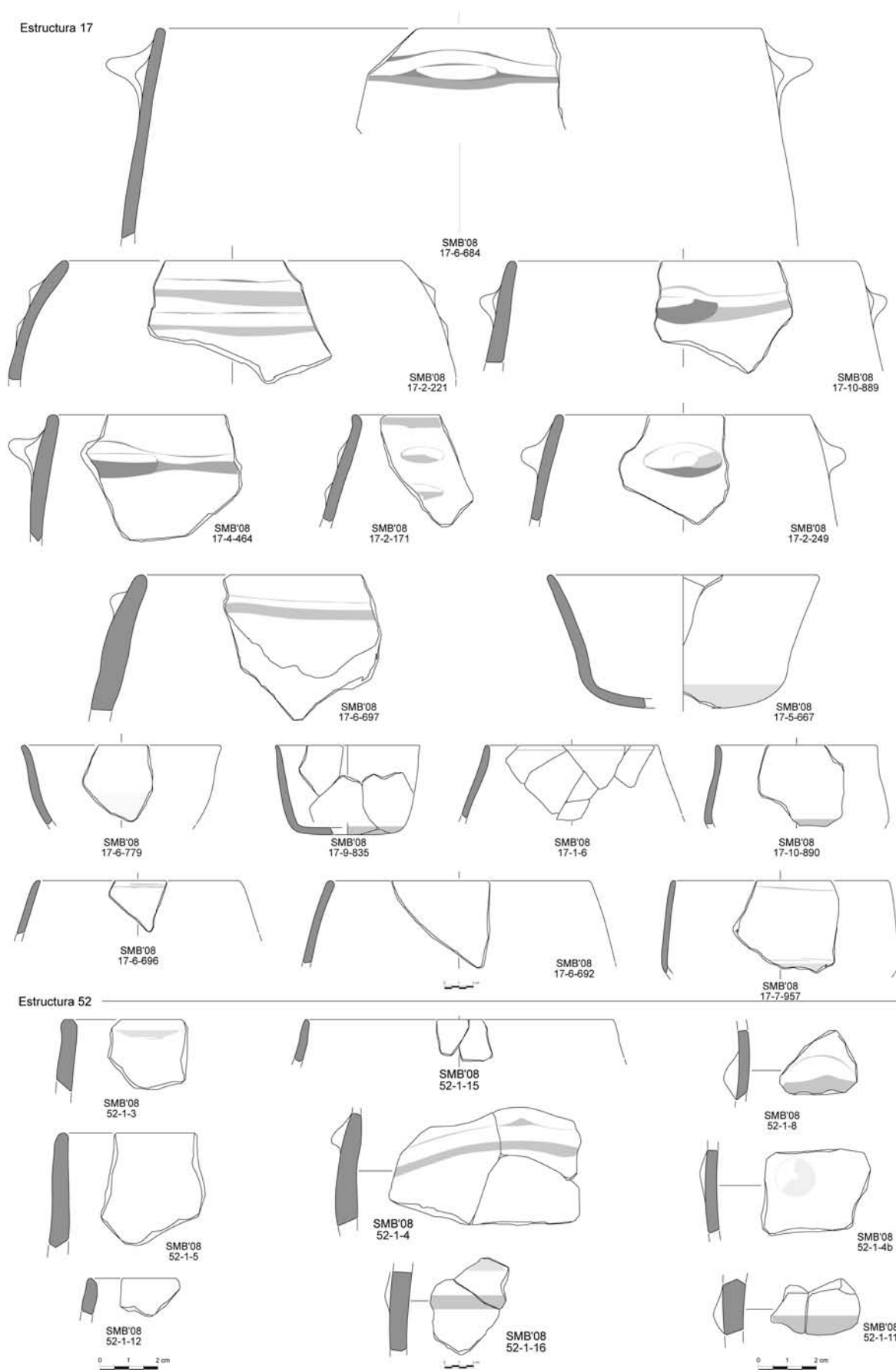

Figura 4. Materials del neolític final (Veraza) de l'E-17 i de l'E-52 de la Serra del Mas Bonet.

ovalades amb murs de pedra seca, fogars i forats de sosteniment de gerres (Tarrús *et alii*, 1996; Tarrús/Carreras, 2006)); dels Banys de la Mercè a Capmany (Palomo, 2006), amb sitges i fogars; a més de les troballes aïllades de Les Garrigues a Mollet de Perelada (Tarrús/Chinchilla, 1985) i del Mas Baleta a La Jonquera (Tarrús/Carreras, 2008), que ens marquen altres probables assentaments a l'aire lliure.

En ambients sepulcral tenim senyals clares d'aquest grup de Veraza o d'altres grups del neolític final a les coves de La Caula-II i de la Cavorca III a Les Escuals-Boadella (Tarrús/Chinchilla, 1985; Toledo, 1990) i també en alguns sepulcres de corredor de l'Albera, com el de Gutina a St. Climent sescebes (bol subesfèric amb corona de pústules) o del Llit de la Generala a Roses (bol subesfèric amb doble solc incís sobre la vora i la carena externa). No volem deixar d'esmentar el recinte ritual megalític subrectangular i amb passadís d'accés del Mas Baleta-III (La Jonquera), format per 100 petits menhirs amb un de central més gran, on s'han recollit fragments de vasos ceràmics del fons tradicional del neolític final al costat de bols Campaniformes Pirinencs, ja en una etapa més pròpia del calcolític recent de la segona meitat del III mil·lenni cal. aC.

Pel que fa a la resta de Catalunya els exemples de cavitats sepulcral (Cau d'en Calvet a Torroella de Montgrí, Toledo *et alii*, 1992) i d'assentaments amb presència del grup de Veraza (La Prunera a Olot, Alcalde *et alii*, 2001-2002; Ca l'Estrada a Canovelles, Fortó/Martínez/Muñoz, 2006; Mas d'en Boixos a Pacs del Penedès, Farré *et alii*, 2002; Camp del Rector a Jorba, Font, 2005;) o d'altres grups de la fase antiga del neolític final com el de Treilles i Ferrières, són cada vegada més nombrosos (Tarrús, 1985; Martín, 1992; Piera *et alii*, 2009), tant a la zones prelitorals com a les terres de ponent i no hi insistirem.

En tot cas, la fase antiga del jaciment a l'aire lliure de Minferri a Juneda (Les Garrigues) amb elements del grup de Treilles (Grup d'Investigació Prehistòrica, 2001); el de Can Roqueta a Sabadell (Oliva *et alii*, 2008), amb un fogar rectangular amb rierencs del neolític final; i el de l'Espina C a Tàrrrega (L'Urgell), amb cabanes, sitges, cubetes i fosses de filiació veraziana, en poden ser els millors exemples (Piera *et alii*, 2009), entre molts d'altres arreu de Catalunya.

El darrer moment del jaciment correspondria al bronze inicial, d'inicis del II mil·lenni cal. aC. Les poques dades de què disposem són els materials ceràmics de la sitja E-101, i de l'estructura de combustió E-118. En tot cas, per les datacions de C-14 (arribades el juny 2010), podem afirmar que els forats de pal de dues de les quatre cabanes pertanyen també al Bronze Inicial, de la primera meitat de II mil·lenni aC. En canvi, aquest moment sembla estar molt més ben representat al jaciment proper del Camí dels Banys de la Mercè a Capmany (Palomo, 2006).

LES ESTRUCTURES DEL NEOLÍTIC FINAL AMB ELEMENTS D'ART MEGALÍTIC

Tal com abans ja avançàvem, dins d'algunes de les estructures del neolític final de la Serra del Mas Bonet hi han aparegut les restes d'un possible menhir i 2 esteles, gairebé senceres, i altres 4 fragments d'esteles del mateix tipus, totes de gres de gra fi o mitjà, de tendència trapezoidal i amb dues banyes o restes d'elles.

Concretament al fons de cabana E-1 s'hi recuperaren 2 fragments irregulars de gres de dues grans esteles, amb l'arrencament d'una de les banyes, que fan respectivament 41x47x26 cm (SMB/08 E-1/3/956) i 37x27x16 cm (SMB/08 E-1/3/957) (Fig.2).

Al fons de cabana E-48, s'hi recuperà un fragment central d'una estela mitjana (SMB/08 E-48/1/45), que fa 49x20x14 cm. Té tot el perímetre repicat i conserva l'arrencament de les banyes amb un possible solc repicat entre elles. Finalment, a la sitja E-185 es va trobar el darrer fragment d'una estela mitjana (SMB-08 E-185/2/5), també de la zona central, que fa 62x31x14 cm. En aquesta darrera l'arrencament de les banyes és gairebé imperceptible, però tot el seu perímetre està repicat com les altres (Fig.2).

A l'E-17, una fossa, hi aparegué un possible menhir fal·liforme boterut, fet de conglomerat, molt bast i de només 120 cm d'alt per 40 cm d'ample i 38 cm de gruix, que està trencat en dos trossos. Presenta signes de retocs antròpics (SMB/08 E-17/8/943), repicats a les vores i, en especial, dos reguerons curvilinis que separen el cos de l'extrem o cap. A la mateixa estructura E-17 s'hi recuperà també una gran estela gairebé sencera amb les dues banyes (SMB/08 E-17/5/958), mentre que a l'E-52, una altra fossa-cubeta, s'hi localitzà una altra estela (SMB/08 E-52/1/22) també pràcticament sencera i amb les dues banyes. Aquestes dues darreres esteles senceres seran les que destacarem en aquest treball (Fig.5).

L'E-52 es troba a la part central de la superfície excavada i a una distància de 55 m respecte l'E-17 situada més al sud prop del límit est de la traça (Fig. 2). La fossa-cubeta E-52, arranada, presenta una planta de tendència ovalada i està excavada en un nivell de lloms i graves. Fa 90 cm de llargada per 105 cm d'amplada i té una fondària de 22 cm (Fig. 6).

A la base i als seus límits nord i oest es distingeix un petit retall de 10 cm de fondària. El seu rebliment consta d'una sola capa de color marró fosc/negre composta per sorres, còdols i carbonats i de la qual se n'ha pogut recuperar diversos fragments de ceràmica feta a mà amb decoració plàstica (cordons llisos i pústules), restes de fauna, alguna peça de malacologia, indústria lítica (molins, mans de molins, làmines, allisador amb marques d'ús, etc), a més de l'estela. L'element esculpit apareix en posició horitzontal i a la part central de l'estructura (Fig.6).

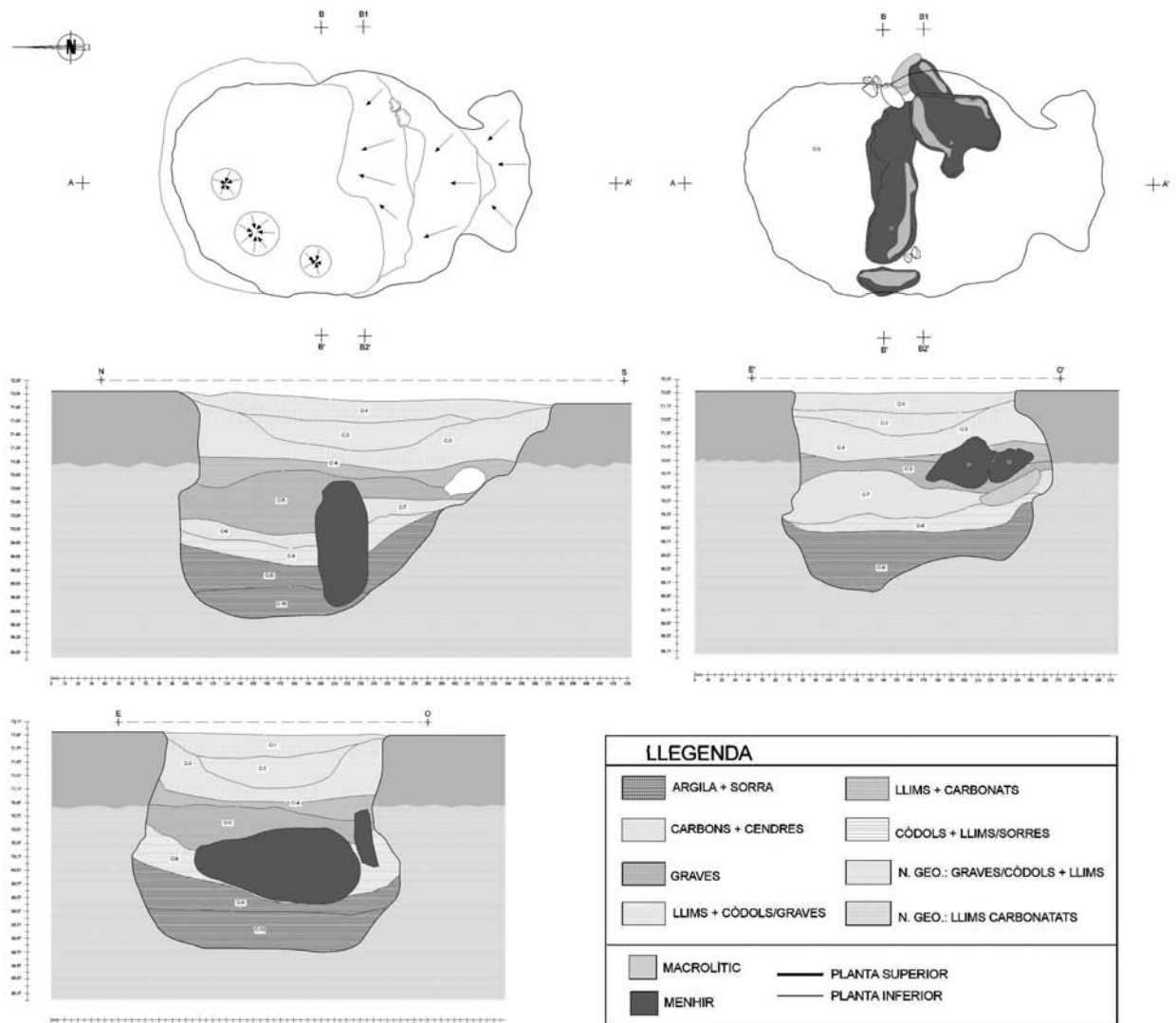

Figura 5. Planta i secció de l'estructura 17 de la Serra del Mas Bonet. Escala 1:30.

50

L'E-17, és una fossa ben conservada que està excavada en un nivell de llims i graves a les seves cotes superiors, mentre a les inferiors l'estructura talla un nivell únicament format per llims. Presenta una planta ovalada i fa 288 cm de llargada màxima per 190 cm d'amplada, mentre que la seva fondària arriba als 162 cm..

Consta d'una desena de capes amb una considerable presència de material arqueològic ceràmic, lític, malacològic i ossi, tot ell interessant en quantitat i qualitat. Destaca el material ceràmic, format per vasos mitjans cilíndrics amb cordons llisos i aplicacions ovalades (1 mamelló doble) i globulars amb o sense coll (un vas sencer globular amb coll), amb prensions de llengüeta i nanses de cinta; al costat de tasses i bols amb carenes baixes o altes i plats-escudelles en calota. Duen aplicacions còniques (1 de perforada). Trobem també incisions dobles sobre carena i sobre la vora externa,

una quadrícula gravada de tipus Chassey i corones de pústules (Fig.4).

També hi havia indústria òssia (punxons, penjolls un de prismàtic i un altre de cilíndric estriat), malacologia (penjoll), destal de pedra polida, pedres i mans de molí, indústria lítica tallada (punta perforat, ganivet, làmines, raspadors), al costat d'abundants restes faunístiques (bòvids, oviceprins i suïds). L'element esculpit apareix en una capa intermèdia (capa 5) fragmentat en dos trossos, el més grans dels quals se situava per sobre el petit i quedaven recolzats ambdós a la paret oest del retall. Un tercer fragment, que considerem producte del desbastat inicial per a la formació de la peça, aparegué dins la capa 6 del rebliment recolzat a la paret oest de l'estructura (Fig.5). El menhir va aparèixer a la capa 8 del reompliment, ja prop de la seva base.

Aquest menhir és un element ben caracteritzat i conegut en aquest context cronològic i territorial de

la serra del Mas Bonet, donada la seva proximitat a l'àrea megalítica altempordanesa de l'Albera-serra de Roses i cap de Creus, on aquesta mena d'elements, decorats o no, abunden. Per altra banda, la seva presència en un lloc d'habitació confirma la distribució de la majoria dels menhirs d'aquesta zona, sovint a la plana o la vall, prop dels possibles llocs d'assentament de les comunitats megalítiques que els alçaven (Tarrús, 2002). Recordem només els casos del menhir amb gravats (jou o doble destal en una cara i antropomorf arboriforme a l'altra) dels Palaus a Agullana, el cercle subrectangular megalític del Mas Baleta III a La Jonquera o encara els menhirs de la Casa Cremada I-II, al mig de la necròpolis megalítica de la Torre del Sastre.

En canvi, per explicar la presència d'aquestes esteles amb banyes, unes troballes singulars dins l'art escultòric neolític, a l'assentament a l'aire lliure de la Serra del Mas Bonet, es poden utilitzar diverses hipòtesis, que poden ser contradictòries entre elles.

D'entrada, la possibilitat de considerar-les simples elements funcionals, com ara capfoguers o un objecte utilitari similar (com els coneguts a l'edat del Bronze Final, Ferro-I o època ibèrica), la vàrem descartar per les mides de les més grans i també pel refinat treball escultòric (repicat general, banyes, reguerons) que presenten. Ens va semblar més adient considerar-les elements d'ús simbòlic, religiós o no, tot i que es trobessin en un ambient d'habitat i no en una necròpolis com podria ser més usual i comprensible.

Sembla clar que es tracta d'un element repetitiu, ja que en tenim 6 exemplars, 4 trossets i 2 sencers. Malgrat que la seva forma i característiques escultòriques siguin molt similars, les seves mides són molt diferents: tenim les esteles grans de l'E-1 (potser de 1,5 m d'ample per 0'7 m d'altura, originalment), i de l'E-17 (1'27 per 0'58 m), fins a les petites de l'E-52, E-48 o E-185 (0'50-0'60 per 0'30 m).

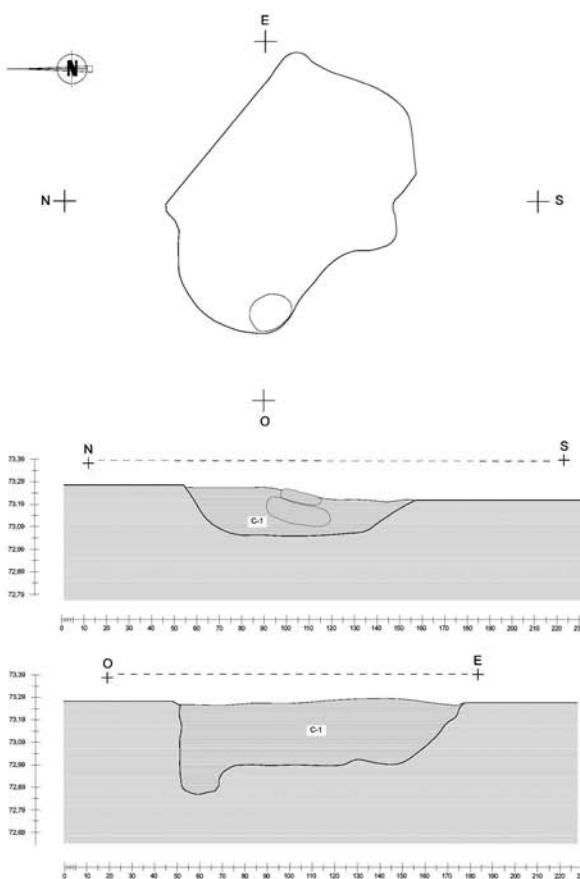
Si ens fixem en seva distribució veurem que queden arrencades de sud-oest a nord-est, amb les esteles més grans al principi (E-1), després la segona mitjana amb el menhir (E-17), i darrere les tres més petites (E-52, E-48 i E-185). Cal esmentar que entre les dues primeres de l'E-1 i el menhir i l'estela de l'E-17 hi ha uns 35 m; entre aquesta de l'E-17 i l'estela de l'E-52 hi ha uns 40 m; i entre l'estela de l'E-52 i la de l'E-48 hi hauria uns 25 m aproximadament. En canvi, entre l'estela E-48 i la de l'E-185 ja hi hauria uns 100 m i, de fet, marcaria el final de la zona coneguda d'aquest assentament.

En tot cas, la presència dins de la fossa E-17 no solament d'una estela amb banyes, sinó també d'un fragment lateral de la roca original d'on va ser extreta, ens fa pensar que no devia passar gaire temps entre la seva presumpta utilització simbòlica i el seu final com a runa. Una altra opció seria la de pensar que aquesta estela mai va estar plantada, perquè en el procés de fabrica-

ció se'ls va esqueixar malament el fragment lateral i van decidir llençar-la dins de la fossa-cubeta E-17 sense ni acabar de formar-la.

Sigui com sigui, està clar que en el moment final de l'ocupació del neolític final a la Serra del Mas Bonet, a finals del IV o inicis del III mil·lenni cal.aC, aquestes esteles i el menhir ja no posseïen cap valor simbòlic als ulls d'aquesta comunitat veraziana i, per això, varen ser trossets i llençats a les diverses fosses o sitges ja amortitzades.

Figura 6. Planta i secció de l'estructura 52 de la Serra del Mas Bonet. Escala 1:20.

LLEGGENDA			
■ ARGILA	□ LLIMS	■ CÒDOLS + ARGILA	
■ ARGILA + CARBONATS	□ LLIMS + ARGILA	■ CÒDOLS + GRAVES	
■ ARGILA + CÒDOLS	□ LLIMS + CÒDOLS/GRAVES	■ CÒDOLS + BLOCS	
■ ARGILA + CARBONS	□ LLIMS + CARBONATS	■ N. GEO.: GRAVES/CÒDOLS + LLIMS	
■ ARGILA + LLIMS	□ LLIMS + SORRA	■ N. GEO.: LLIMS + GRAVES	
■ ARGILA + GRAVES	■ SORRA + CÒDOLS/GRAVES	■ N. GEO.: LLIMS CARBONATATS	
■ ARGILA + SORRA	■ SORRA + CARBONATS	■ N. GEO.: LLIMS CARB. + GRAVES/CÒDOLS	
■ CARBONS + CENDRES	■ SORRA + LLIMS		
■ GRAVES	■ CÒDOLS + LLIMS/SORRES		
■ TOVOT	■ MALACO	■ FAUNA	— PLANTA SUPERIOR
■ MACROLÍTIC	■ CERÀMICA	■ PARET CAIGUDA	— PLANTA INFERIOR

LES ESTELES AMB BANYES I L'ART MEGALÍTIK CATALÀ

L'estela de l' E-17 és un element esculpit en un bloc compacte de gres de gra fi i color blanquinós. Va aparèixer en dos fragments a l'interior de la fossa, a la capa 5, mentre que el fragment retallat de la roca original (50 cm d'ample per 37 cm d'alt i 17 cm de gruix), per tal de formar l'estela, de la seva banda lateral esquerra també es va localitzar però a la capa 6, una mica més avall. El primer fragment mesura 58 cm d'amplada màxima per 58 cm d'altura màxima i 22 cm de gruix màxim. El segon fragment mesura 69 cm d'amplada màxima per 37 cm d'altura màxima i 22 cm de gruix màxim. La peça original completa faria, doncs, 127 cm ample x 58 cm alt x 22 gruix cm.

La peça un cop unida presenta una morfologia trapezoïdal, amb la seva base aplanada de forma intencionada, per la qual cosa l'hem de considerar completa. La part més treballada se situa a la zona superior, sobre la seva amplada. El treball escultòric consisteix en un repicat o buixardat general dels cantells de la peça i de les seves dues cares. A cada extrem d'aquesta zona superior i més ampla es varen formar dos protuberàncies amb forma de banyes, de secció cilíndrica. La banya de la dreta s'inclina una mica cap enfora i fa 20 cm d'alt per 17 de diàmetre. La de l'esquerra puja recta i té les mateixes mides que l'anterior. Entre les dues banyes, separades del cos de l'estela per uns retalls profunds i sobre la cresta de l'extrem superior, hi ha un solc o regueró, fet per repicat no gaire profund (0'5 cm), que fa 4 cm d'ample i té una longitud de 33 cm (Fig.7, inferior).

L'estela de l'E-52 és també un element esculpit en un bloc compacte de gres de gra fi i color blanquinós. Les seves mesures són: 51 cm d'amplada màxima per 30 cm d'altura màxima i 13 cm de gruix màxim. La peça presenta una morfologia trapezoïdal i està repicada o buixardada pràcticament en la seva totalitat, tant als cantells com a les dues cares. Encara que estigui trencada per la seva base, conserva el cantell inferior, aplanat, en algun punt, per la qual cosa podem deduir les seves mides originals, quan estava sencera. Als extrems de la part superior, la més ampla, s'hi varen formar dues extensions en forma de banya, de secció ovalada. Les dues puguen rectes i fan: 13,5 cm d'ample per 9 cm d'alt i 8 cm de gruix la de l'esquerra; i 12 cm d'ample per 9 cm d'alt i 8 cm de gruix la de la dreta. Entre una i altra banya, sobre la cresta de la peça, apareix també, com a l'altra, un regueró longitudinal, fet per repicat, no gaire profund (0'5 cm), que fa 1,5 cm d'ample i arriba als 22 cm de llarg (Fig.7, superior).

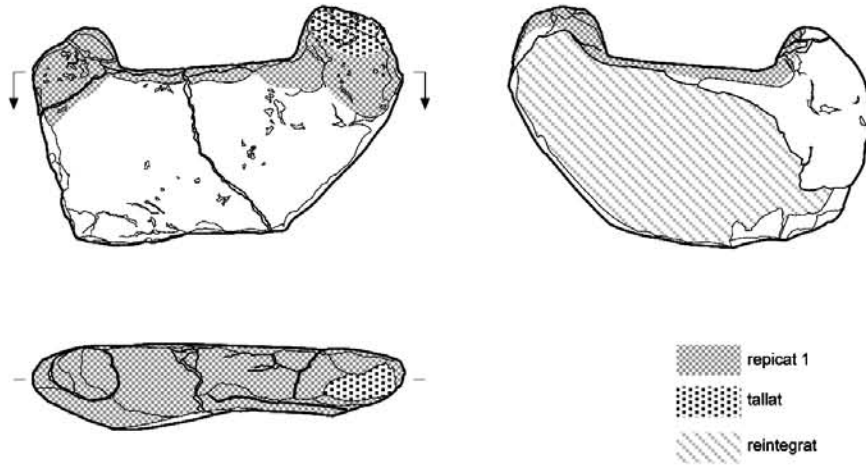
Descartada l'opció utilitària o domèstica (capfoguers) ens varem centrar en la recerca de paral·lels prehistòrics d'esteles decorades o figuracions esculpides de caràcter simbòlic o religiós que incloguessin banyes

d'animals. D'entrada ens varen venir al cap els famosos bucranis d'argila, figuracions de toros, que pegen de les parets interiors d'una casa-temple al poblat neolític anatòlic de Çatal Höyük, vers el VII mil·lenni aC. Aquestes escultures de toros, a vegades combinades amb banyes reals, apareixen al costat d'altres animals (óssos, cabres) i sobretot de la Deessa-Mare, la figura religiosa clàssica del neolític antic del Mediterrani, que perdurà fins al neolític final-calcolític amb diverses formes.

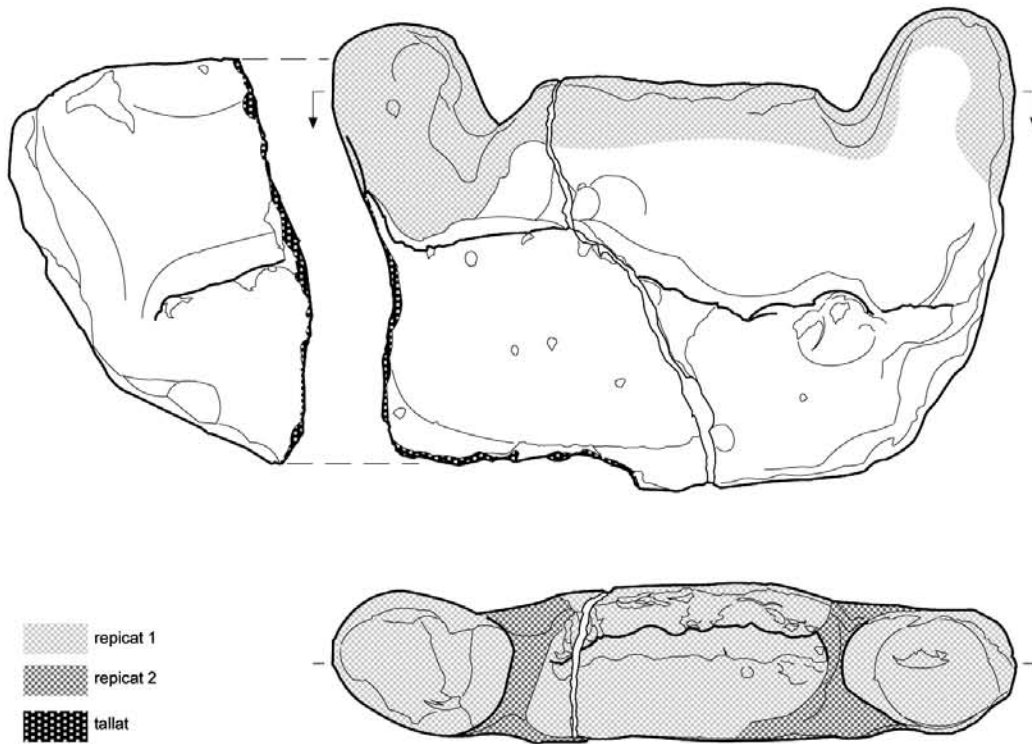
En aquests moments tan llunyans ja tindríem, doncs, representacions del toro com a animal sagrat, relacionat amb un culte religiós a la fecunditat. Igualment, les esteles en forma de T de Göbekli Tepe o de Nevali Çori, poblats del neolític antic anatòlic del X-IX mil·lenni aC, ens il·lustren sobre les més antigues representacions de déus o símbols religiosos zoomorfs (toro salvatge, lleopards, serps, voltors, cànids, senglars, etc) al Pròxim Orient. Aquestes esteles de Göbekli Tepe o de Nevali Çori estan posades en cercles, amb una estela central, com si es tractés d'un cromlec-temple, duen figures de diversos d'animals esculpits en baix relleu i cassolletes petites per testa (Forest, 2003; Sangona/Zimansky, 2009).

No volem deixar de dir que al poblat del neolític antic Cardial de La Draga (Banyoles), de finals del VI mil·lenni cal.aC, també s'han recuperat diversos bucranis de toros salvatges i domèstics, arrencats en un dels murs de troncs d'una cabana, que podrien haver format part d'una decoració interna relacionada amb el culte al toro (Bosch/Chinchilla/Tarrús *et alii*, 2006).

De totes maneres, un dels primers paral·lels d'estela amb banyes amb una certa semblança amb les de la serra del Mas Bonet, que ens va cridar l'atenció, varen ser els anomenats altars amb banyes que es coneixen en poblats de la cultura del Argar, com els del Oficio (Cuevas de Almanzora, Almería) o de La Encantada (Granátula de Calatrava, Ciudad Real), que se situen en la segona meitat del II mil·lenni aC dins d'una edat del bronze, molt influenciada per contactes mediterranis. Aquesta mena d'esteles banyudes argàriques es relacionen normalment amb el món fenici, que aportaria aquests elements religiosos, propis de déus o deesses relacionades amb el món animal, com la mateixa Astarté. Encara podríem adduir paral·lels més llunyans si recordem la cèlebre estela-altar de banyes de Cnossos, a la Creta minoica, que es pot situar a inicis del II mil·lenni aC i que estava dedicat al culte del toro, tan important en aquesta cultura cretenca. Per altra banda, algunes estàtues-menhir de Còrsega, que representen personatges importants de la seva Edat del Bronze tardana (finals del II mil·lenni aC), sembla que duen cascocs amb dos forats a cada costat, on anirien inserides banyes de bòvids o cabres, per tal d'imitar els cascocs de guerra dels guerrers d'aquesta època, però aquí ja ens allunyaríem de les esteles zoomorfs de caràcter simbò-

SMB'08-52-1-22

SMB'08-17-5-958

Figura 7. Les esteles amb banyes de l'E-17 i de l'E-52 de la Serra del Mas Bonet.

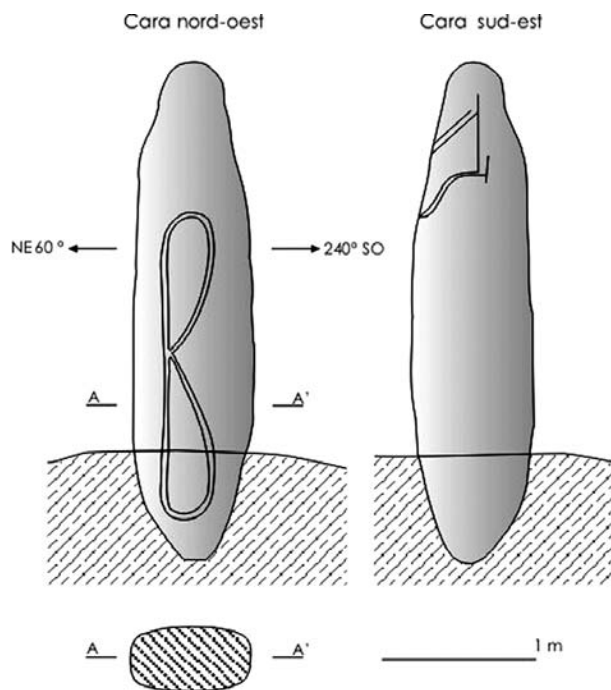

Figura 8. Calc del Gesearit dels gravats del menhir dels Palaua (Agullana, Alt Empordà), 1987 .

54

lic o religió que ara ens ocupen (Guilaine, 1994; D'Anna/Leandri/Cesari/Marchesi, 1995).

Les esteles o figuracions zoomorfs o antropomorfs banyudes, ja sigui en referència al toro o al cérvol, continuaran en èpoques més tardanes, com a l'Edat del Ferro d'Europa Occidental, amb les cultures celtas del I mil·lenni aC. Algun dels déus celtas, com Cernunos, duen banyes de cérvol, segurament per la seva relació amb el món dels animals salvatges. Recordem també que molts dels déus ibèrics o celtibèrics originals, fins al moment de la influència púnica o grega, eren zoomorfs, tot i que en desconexem els seus atributs i el perquè de la seva representació animalística.

Està clar, però, que totes aquestes referències se situen molt abans o massa després de les esteles trapezoïdals amb banyes de la Serra del Mas Bonet, que podem situar, pel seu context, en un neolític final-calcolític, és a dir, a finals del IV o inicis del III mil·lenni cal. aC. A més, donada la proximitat del territori megalític de l'Albera, serra de Rodes i cap de Creus sembla obligat buscar els paral·lels més fiables entre l'art megalític d'aquesta àrea o d'altres zones megalítiques europees.

El primer lloc on cal fixar-se en parlar d'art megalític és en Irlanda (Shee, 1995; O'Sullivan, 1995; Eogan, 1995), on abunden els gravats amb motius geomètrics, i la Bretanya francesa, que combina els motius geomètrics amb nombrosos gravats incisos i baix relleus de caràcter zoomorf i antropomorf (Le Roux, 1992; Cassen-Vaquero, 2003; Le Roux, 2003).

Sense voler entrar a fons en un tema tan complex com l'art megalític bretó, que compta amb magnífics estudis, només volem recalcar la presència de figures animals (catxalots, toros, cérvols i cabres) en algunes de les grans esteles de finals del V o inicis del IV mil·lenni cal.aC, que posteriorment varen ser destruïdes i reutilitzades com a cobertes, ortostats o paviments per a sepulcres de corredor de la fase més antiga (Table des Marchands, Gavrinis, Mane Rutual, Petit Mont, Disignac, etc), tal com ens va explicar primer Le Roux i després Jean l'Helgouac'h ja fa temps (Le Roux, 1984; L'Helgouac'h, 1995).

L'evolució de l'art megalític de la Bretanya francesa ens forneix d'innombrables elements escultòrics (esteles, menhirs) i de gravats (cobertes i ortostats de dòlmens) al llarg de més de dos mil·lennis (finals del V-III mil·lenni cal.aC) amb motius animalístics i humans, molts amb significació simbòlica o religiosa, però no hi apareixen mai esteles amb banyes esculpides com les de la Serra del Mas Bonet. Sí que és cert que hi ha representacions de toros amb banyes, com les de la coberta de la Table des Marchands, procedent d'una estela trencada i reutilitzada de la zona del gran menhir de Locmarquer, però mai amb banyes esculpides al seu extrem superior.

En tot cas, ens hauríem de referir als sis exemplars de banyes de toro esculpides i buixardades que Ch.T. Le Roux va identificar en els sepulcres de corredor de Petit Mont (Arzon), Er-Grah i Table des Marchands (Locmarquer) i Kerhillio (Erdeven), que ens va descriure i estudiar a principis dels anys 90 del segle XX (Le Roux, 1992). En aquest article l'autor ja relaciona aquestes escultures aïllades, com a part de possibles bucranis de pedra, potser complementats per bucranis d'os, que adornarien els murs de les bases d'alguns túmuls de sepulcres de corredor antics en una fase de finals del V- inicis del IV mil·lenni cal.aC.

Veu també en aquest culte al toro un signe religiós masculí, ja present al costat de l'escut o vulva amb serrell extern de la Deessa-Mare en tants gravats o baix relleus armoricans, juntament amb les crosses i destrals que simbolitzarien el poder. L'existència de relleus corniformes ("bigotis") en els vasos ceràmics de l'estil de Carn, un dels més antics de la Bretanya megalítica, tan similars als del grup atlàntic de Chambon i del grup mediterrani de Montboló (Catalunya-Rosselló), dins d'un neolític mitjà inicial (finals del V mil·lenni cal.aC), reafirmaria la seva hipòtesi d'una forta presència del toro entre els símbols primaris de l'art megalític armoricà. Pensem que aquestes peces esculpides de banyes de la Bretanya megalítica i el seu possible significat són el millor enllaç amb les esteles de la Serra del Mas Bonet, encara que hi pugui haver una certa distància cronològica, no pas exagerada.

Si ens fixem en el sud de França, en especial a les estàtues-menhirs de l'arc que es forma entre Provença

i el Llenguadoc Oriental, ens trobarem amb múltiples representacions antropomorfs, algunes de gran qualitat artística, però sense elements zoomorfs. Es tracta, en aquest cas, com és sabut, més de figures d'avantpassats venerats que de déus-deesses o símbols religiosos (Guilaine, 1998; D'Anna/Gutherz/Jallot, 1995; Tarrête/Le Roux, 2008)

A la zona francòfona de Suïssa, el Valais, ja es van publicar fa temps les estàtues-menhirs, molts antropomorfs, d'Iverdon (Neuchâtel) i de la resta del Valais, que duen gravats diversos, des de simples cassoletes a antropomorfs més complexos amb una cronologia del neolític mitjà i final-calcolític (Voruz, 1992). També són ben conegudes les esteles antropomorfs, amb el cap destacat, armades i decorades amb vestits reticulats, del neolític final-calcolític (3000-2200 cal. aC), que estaven integrades en dòlmens-cofre del jaciment del Petit-Chasseur a Sion (Gallay, 2009; Corboud, 2009). La situació al nord d'Itàlia seria similar, com es pot veure a les estàtues-menhirs de la Lombardia, a vegades associades a llocs de culte a l'aire lliure, sempre entre el neolític final-calcolític de finals del IV i del III mil·lenni cal.aC (Poggiani, 2009).

En tota aquesta àrea alpina, rica amb estàtues-menhirs i esteles del neolític final fins a l'edat del bronze, tampoc trobem figures zoomorfs amb banyes esculpides. En canvi, a les roques amb gravats a l'aire lliure de la mateixa zona, entre França i Itàlia (La val des Merveilles), hi abunden les representacions d'animals, entre ells els bous, normalment arrossegant relles d'arada ja en una etapa de l'edat del bronze (Abelnet, 1986).

Si ens arribem ja a la Península Ibèrica (Bueno/De Balbín, 1992, 1995 i 2000; Bueno/De Balbín/Barroso, 2007 i 2008; De Balbín et alii 2009), veurem que ni a Portugal (Calado, 1997 i 2006) ni al sud d'Espanya, àrees de forta presència d'elements megalítics (cromlecs, menhirs, esteles, ortostats i cobertes de dòlmens) del neolític mitjà a l'edat del bronze (4.000-1.000 cal. aC), esculpits o gravats amb signes de tot tipus, trobem cap referència similar a les esteles de la Serra del Mas Bonet. Certament, hi veurem tota classe de menhirs, esteles i estàtues-menhir, alguns d'antropomorfs i amb el cap més o menys destacat, que poden estar decorats amb cassoletes i gravats geomètrics, figures humanes esquemàtiques o zoomorfs (especialment serps), però res semblant al que ara estudiem.

Ja a Catalunya, es podria esperar que el renovat panorama que ha experimentat l'art megalític des de fa uns anys ens aportés algun paral·lel plausible per a les esteles amb banyes de la Serra del Mas Bonet. En realitat no és així, tot i que les cobertes antropomorfs, amb el cap destacat, dels sepulcres de corredor, amb cambra subcircular, de l'Albera (Mas Puig i Pardals de Darnius; i Estanyes-III de La Jonquera) i la llosa antropomorfa del sepulcre de corredor, amb cambra trapezoidal, de la Banya de Saus (La Jonquera) ens asse-

guren la presència d'elements escultòrics megalítics a l'Albera, durant el IV mil·lenni cal.aC (Tarrús, 2002).

L'estàtua-menhir de Ca l'Estrada a Canovelles (Vallès Oriental), descoberta l'any 2005, és una peça de gran impacte, encara que només se'n conserva una part. Està esculpida en baix relleu sobre un bloc de gres a l'estil de les del grup de La Rouergue del sud-est de França i s'hi poden veure encara un braç esquerre amb la seva mà, restes d'un peu i solcs longitudinals al revers, que imitarien una capa. A la testa presenta 4 cassoletes. Pel seu context arqueològic i també per la seva iconografia, ben coneguda, sembla que s'ha de situar al neolític final-calcolític, entre finals del IV i mitjan del III mil·lenni cal.aC (Fortó/Martínez/Muñoz, 2005).

Ara sabem que existeixen menhirs amb gravats (cassoletes, solcs) relacionats amb les cistes neolítiques solsonianes, com la que coneixem a la Costa dels Garrics del Caballoll-II de Pinell (Castany, 2004), que ens permeten remuntar-lo fins a inicis del IV mil·lenni cal.aC. De la mateixa manera, alguns dels menhirs amb gravats de l'Alt i Baix Empordà, com el de Puig ses Forques (cassoletes) a Calonge o el dels Palaus a Agullana (jou o doble dextral i antropomorf); així com els menhirs de Castellruf (Sta. Maria de Martorelles) o la Pedra de Llinàs (Montmeló), ja al Vallès Oriental, amb gravats similars (jou o doble dextral) al dels Palaus, poden pertànyer a una fase antiga del megalitisme, segurament entre mitjan del IV i inicis del III mil·lenni cal.aC (Tarrús, 2003; Carreras/Tarrús/Gay, 2005).

Aquestes dades, de fa molts anys, s'han vist confirmades amb la irrupció, l'any 2009, de l'impressionant estàtua-menhir del Pla de les Pruneres a Mollet del Vallès (Bosch, 2009), malauradament sense un context arqueològic clar. Aquest menhir que en una cara presenta un rostre humà, format amb una T facial i els ulls en baix relleu, i en l'altra diversos signes gravats amb solcs incisos (jou, línies ondulades verticals i horitzontals), un d'ells (el jou) molt semblant als esmentats dels menhirs dels Palaus, de Castellruf o de Llinàs.

Figura 9. Calc del Gesear del gravats de la coberta del sepulcre de corredor del Barranc (Espolla, Alt Empordà), 1993.

Per altra banda, una altra troballa espectacular, ara de l'any 2007, la del dolmen simple format per antigues esteles gravades de Reguers de Seró (Artesa de Segre, La Noguera), ha revolucionat el nostre coneixement sobre el significat i cronologia d'altres les esteles megalítiques properes o llunyanes de Catalunya. En aquest dolmen, que contenia vasos ceràmics Campaniformes d'estil Puntejat Geomètric o Epimarítim i Pirinenc, s'han pogut datar alguns dels inhumats per C-14, cosa que ens assegura la seva construcció en una data d'inicis o mitjan del III mil·lenni cal.aC. Per tant, les set esteles de caràcter antropomorf que formaven la caixa megalítica o que es varen trobar al seu túmul s'han de remuntar a un moment de finals del IV o inicis del III mil·lenni cal.aC, com a mínim (López *et alii*, 2010).

El context segur de Reguers de Seró (La Noguera) ens ajuden ara a comprendre i situar cronològicament les esteles properes del Solsonès (Roc de la Mare de Déu i les altres dues lloses trencades i decorades amb angles superposats en baix relleu dels voltants del santuari del Miracle (Riner) i el fragment d'estela de Llamera, decorada en un cantell amb formes en U concèntriques incises (Serra-Vilaró, 1927 i 1950); a més de les dues lloses decorades amb barres i quadrats en baix relleu de la Bassa del Boix de Llobera (Serra-Vilaró, 1927).

Al mateix grup de possibles esteles decorades del Solsonès caldria afegir-hi la de Gangoells (St. Just d'Ardèvol de Pinós), identificada pel Geseart (Grup Empordanès de Salvaguarda i Estudi de l'Arquitectura Rural i Tradicional) l'any 2007 sobre la cista neolítica del mateix nom, a la qual serveix de coberta improvisada després de la seva consolidació. Segons Josep Vilà, del mas Vilà de St. Just d'Ardèvol, aquesta llosa procedia d'un camp proper, entre l'esmentada cista i el Roc de la Mare de Déu.

Una altra novetat podrien ser els 3 fragments d'esteles conservats, de 4 que n'hi havia, procedents dels voltants de les coves de l'Arbolí (Baix Camp), que es troben actualment a la col·lecció privada del senyor Miquel S. Jassans, antic col·laborador de Salvador Vilaseca i que han estat identificades fa poc per Pablo Martínez. En aquest cas, els trossos d'una o més esteles estan decorats també amb franges verticals d'angles superposats i línies incises, a més de bandes horitzontals, també incises, en espina de peix (López *et alii*, 2010, pp.113-114).

És possible que les esteles gravades amb motius incisos complexos del Pla de la Calma al Montseny (Vallès Oriental) amb cercles simples i concèntrics (Villardell/Castells, 1976) o de la trobada al poblat ibèric de St. Vicenç dels Horts (Ripoll/Barberà/Llongueras, 1965); i la de Passanant (formes ovalades concèntriques amb serrells interns, sanefes de línies ondulades) a la Conca de Barberà (Moreu-Rey, 1970), trobades fora de context arqueològic, puguin assimilar-se igualment a l'art

megalític de finals del IV o d'inicis del III mil·lenni cal.aC. No ens estendrem aquí sobre les particularitats de l'art megalític empordanès (Tarrús, 2002) i rossellonès (Abel·lanet, 1990), basat en els gravats de cassoletes i reguerons, que a vegades formen antropomorfs cruciformes, dins d'una cronologia que abraça el IV i el III mil·lennis cal.aC i que va ser realitzat per comunitats relacionades amb els grups Empordanès (neolític mitjà) i el Veraza (neolític final-calcolític). Recordem que afecta tant a cobertes de cistes amb túmul com de sepulcres de corredor i dòlmens simples, així com a menhirs, murs de poblats (Ca n'Isach) i roques a l'aire lliure. En alguns casos, els seus antropomorfs (signes en phi, personatges en moviment o quietes) són molt similars als d'algunes pintures esquemàtiques neolítiques o calcolítiques de les coves de Provença (Hameau, 1989) o de Catalunya mateix (Viñas, 1992). El Geseart n'ha realitzat nombrosos calcs durant els darrers 25 anys (Figs.9-10), però no hi apareixen elements escultòrics de caràcter zoomorf.

Així doncs, malgrat l'existència de peces esculpides dins l'art megalític català no hi havia fins ara res de semblant a les esteles amb banyes de la Serra del Mas Bonet. El millor enllaç amb l'art megalític europeu ens el proporcionarien, doncs, les banyes o bucranis de pedra de la Bretanya francesa, abans esmentats, que són d'una cronologia propera (- 500 anys aproximadament) a les esteles de Vilafant.

Sobre aquesta base bretona, però tenint en compte també els referents antics dels bucranis neolítics d'Anatòlia, molt llunyans; i els més recents que fan referència al culte al toro amb altars-esteles amb banyes de la cultura minoica de l'edat del bronze (inicis del II mil·lenni cal.aC) o de l'Argar al sud-est de la Península Ibèrica (finals del II mil·lenni cal.aC), podem proposar la següent interpretació:

Les esteles amb banyes de la Serra del Mas Bonet semblen una representació d'un déu o símbol religiós masculí relacionat amb el toro, que es faria servir, en format gran o petit, per a la protecció del poblat en la seva fase del neolític final, tipus Veraza, a cavall entre el IV i el III mil·lenni cal.aC. Al seu costat la figura, amb caràcter antropomorf, del petit menhir de l'E-17, seria el seu contrapunt, com a representació d'algun avantpassat rellevant, que jugaria un paper similar.

L'existència d'aquestes esteles banyudes, dins d'un context arqueològic segur, és de gran importància al nostre entendre. En efecte, ara podem dir, tal com passa en altres cultures més o menys contemporànies (Egipte, Mesopotàmia, megalitisme de l'Europa Occidental) que les creences religioses del neolític-calcolític a Catalunya no es limitaven a la Deessa-Mare, en les seves múltiples figuracions (entre elles la deessa de terrissa de Can Tintorer, Gavà), sinó que coexistia amb altres cultes amb símbols o déus zoomòrfics, en especial en forma de toro.

BIBLIOGRAFIA

ABELANET, J. 1986, *Signes sans paroles. Cent siècles d'Art Rupestre en Europe Occidentale*, col. La Memoire du Temps, ed. Hachette, Paris.

ABELANET, J. 1990, *Les roches gravées nord-catalanes*, Centre d'Études Préhistoriques Catalanes nº 5, Revista Terra Nostra, Prada.

ALCALDE, G., BORRELL, F., CASELLAS, S., MOLIST, M., OLIVA, M., SAÑA, M., VICENTE, O. 2001-2001, La Prunera, un assentament del neolític final a l'aire lliure a la zona dels Prepirineus catalans, *Tribuna d'Arqueologia*, 39-60, 2001-2002, Barcelona.

BOSCH, J. 2009, El menhir de Mollet: una de les primeres estàtues ? *Notes*, 25, 101-103, Mollet del Vallès.

BOSCH, A. 1986, La cova del Pasteral. Un jaciment neolític a la vall mitjana del Ter. *Quaderns 1985 del CECEB*, II, 29-56, Banyoles.

BOSCH, A., BUXÓ, R., PALOMO, A., BUCH, M., MATEU, J., TABERNERO, E., CASADEVALL, J. 1998, El poblat neolític de Plansalosa. L'explotació del territori dels primers agricultors-ramaders de l'Alta Garrotxa, in *Publicacions Eventuals d'Arqueologia de la Garrotxa*, 5, Olot.

BOSCH, A. 1992, *El neolític antic al N.E. de Catalunya*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 1991, Inèdita.

BOSCH, A., TARRÚS, J. et al. 1990, La cova sepulcral del Neolític Antic de l'Avellaner (Cogolls, Les Planes d'Hostoles, La Garrotxa). Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, *Sèrie Monogràfica*, nº 11, Girona.

BOSCH, A., CHINCHILLA, J., TARRUS, J. et al. 2000, El poblat lacustre neolític de la Draga. Excavacions de 1990-1998, *Monografies del CASC*, 2, Girona.

BOSCH, A., CHINCHILLA, J., TARRÚS, J. et al. 2007, Els objectes de fusta del poblat neolític de la Draga. Campanyes de 1995-2005, *Monografies del Casc*, 6, Girona.

BUENO, P., DE BALBÍN, R. 1992, L'Art mégalithique dans la Péninsule Ibérique: une vue d'ensemble. *L'Anthropologie*, 96 (2-3), 499-572, Paris.

BUENO, P., DE BALBÍN, R. 1995, El papel del elemento antropomorfo en el arte megalítico ibérico, in *Actes du 2e Colloque International sur l'Art Mégalithique: Art et symboles du mégalithisme Européen*, Nantes, Juin 1995, *Revue Archéologique de l'Ouest*, sup.8, 41-64.

BUENO, P., DE BALBÍN, R. 2000, Tècniques, extensió geogràfica i cronologia de l'art megalític ibèric. El cas de Catalunya, *Cota Zero*, 16, Vic, 47-64.

BUENO, P., DE BALBÍN, R., BARROSO, R. 2007, Chronologie de l'Art mégalithique ibérique: C¹⁴ et contextes archéologiques, *L'Anthropologie*, 111, 590-654, Paris.

BUENO, P., DE BALBÍN, R., BARROSO, R. 2008, Dioses y antepasados que salen de las piedras. *Boletín del*

Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico, año XVI, número 67 Especial, 47-61.

CALADO, M. 1997, *Cromlechs* alemtejanos e a arte megalítica, in *Actas del III Coloquio Internacional de Arte Megalítico*, A Coruña, 8-13 de Septiembre de 1997, revista *Brigantium*, 10, 287-297.

CALADO, M. 2006, Les menhirs de la Péninsule Ibérique, in *Joussaume, R., Laporte, L., Scarre, C. (ed.), in Origine et développement du Mégalithisme de l'Ouest de l'Europe*, Colloque International, 26 au 30 octobre 2002, vol.2, 613-635, Bougon.

CARRERAS, E., TARRUS, J., GAY, P. 2005, Tres menhirs amb gravats entre l'Alt Empordà i el Vallès Oriental, in *Roches Ornées/Roches Dressées*, Actes du Colloque de l'AAPO en Hommage à Jean Abelanet, 24-27 maig de 2001, Perpinyà. 157-163.

CASSEN, S., VAQUERO, J. 2003, Le désir médusé. In *Art et symboles du Néolithique à la Protohistoire*, Séminaire du Collège de France, sous la direction de Jean Guilaine, Ed. Érrance, 91-118, Paris.

CASTANY, J. 2004, Gravats en lloses d'estructures funeràries al Solsonès, in *Megalitisme, gravats i cupuliformes. L'imaginari de l'home prehistòric. Homenatge a Josep M. Miró Rosinach*, Actes de la XXXIV Jornada de Treball, Grup de Recerques de les Terres de Ponent, Artesa de Segre, 2003, 81-96.

CORBOUD, P. 2009, Les stèles néolithiques anthropomorphes de Sion (valais, Suisse) et leur place en europe Occidentale, in *Chefs de guerre et matrones de la fin du Néolithique*, *Revue L'Archéologue*, 104, 14-19, Paris.

D'ANNA, A., GUTHERZ, X., JALLOT, L. 1995, L'art mégalithique dans le Midi de la France: Les stèles anthropomorphes et les statues-menhirs néolithiques, in *Actes du 2e Colloque International sur l'Art Mégalithique: Art et symboles du mégalithisme Européen*, Nantes, Juin 1995, *Revue Archéologique de l'Ouest*, sup.8, 179-193.

D'ANNA, A., LEANDRI, F., CESARI, J., MARCHESI, H. 1995, Statues-menhirs, menhirs et mégalithisme en Corse, in *Actes du 2e Colloque International sur l'Art Mégalithique: Art et symboles du mégalithisme Européen*, Nantes, Juin 1995, *Revue Archéologique de l'Ouest*, sup. 8, 217-248.

DE BALBÍN, R., BUENO, P., BARROSO, R., LÓPEZ, J.C., GUENAGA, A. 2009, Frontières et art mégalithique. Une perspective depuis le monde pyrénéen. *L'Anthropologie*, 113, 882-929, Paris.

EOGAN, G. 1995, Pattern and place : a preliminary study of the decorated kerbstones at site1, Knowth, Co. Meath and their comparative setting, in *Actes du 2e Colloque International sur l'Art Mégalithique: Art et symboles du mégalithisme Européen*, Nantes, Juin 1995, *Revue Archéologique de l'Ouest*, sup.8, 81-96.

FARRÉ, J., MESTRES, J., SENABRE, M.R., FELIU, J.M. 2002, El jaciment del Mas d'en Boixos (Pacs del

- Penedès, Alt Penedès). Un espai utilitzat des del Neolític fins a l'època ibèrica, *Tribuna d'Arqueologia 1998-1999*, 113-134, Barcelona.
- FONT, J. 2005**, Noves aportacions al neolític final-calcolític verazià: l'assentament del Camp del Rector (Jorba, Anoia) i les estructures de combustió del sector II de Can Vinyalets (Sta. Perpètua de la Mogoda, Vallès Occidental, *Tribuna d'Arqueologia 2001-2002*, 61-91, Barcelona.
- FOREST, J.D. 2003**, Çatal Huyuk et son décor. Pour le déchiffrement d'un code symbolique, in *Art et symboles du Néolithique à la Protohistoire, Séminaire du Collège de France, sous la direction de Jean Guilaine*, Ed. Errance, 41-60, Paris.
- FORTÓ, A., MARTÍNEZ, P., MUÑOZ, V. 2006**, Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental) : un exemple d'ocupació de la plana vallesana des de la Prehistòria a l'alta edat mitjana. *Tribuna d'Arqueologia, 2004-2005*, 45-70, Barcelona.
- FORTÓ, A., MARTÍNEZ, P., MUÑOZ, V. 2005**, L'estàtua-menhir antropomorfa de Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental). *Cota Zero*, 20, 17-22, Vic.
- GALLAY, A. 2009**, Chefs de guerre et matrones de la fin du Néolithique. *Revue L'Archéologue*, 104, 12-13, Paris.
- GRUP D'INVESTIGACIÓ PREHISTÒRICA 2001**, *Colors de terra. La vida i la mort en una aldea d'ara fa 4.000 anys, Minferri (Juneda)*. Catàleg de l'exposició. *Quaderns de la Sala d'Arqueologia-1*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida.
- GUILAINE, J. 1994**, *La mer partagée. La Méditerranée avant l'écriture, 7000-2000 avant Jésus-Christ*, Ed. Hachette, Paris.
- GUILAINE, J. 1998**, *Au temps des dolmens*, Ed. Privat, Toulouse.
- HAMEAU, PH. 1989**, Les peintures postglaciaires en Provence (inventaire, étude chronologique, stylistique iconographique), *Documents d'Archéologie Française*, n° 22, Paris.
- L'HELGOUAC'H, J. 1995**, De la lumière aux ténèbres, in *Actes du 2e Colloque International sur l'Art Mégalithique: Art et symboles du mégalithisme Européen*, Nantes, Juin 1995, *Revue Archéologique de l'Ouest* sup.8, 107-123.
- LE ROUX, CH.T. 1984**, A propos des fouilles de Gavrinis (Morbihan): nouvelles données sur l'art mégalithique armoricain, *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, 81, 204-245, Paris.
- LE ROUX, CH.T. 1992**, Cornes de pierre.... In *Actes du 17ème Colloque Interrégional sur le Néolithique, Paysans et bâtisseurs. L'émergence du Néolithique atlantique et les origines du Mégalithisme*, Vannes 28-31 octobre 1990, *Revue Archéologique de l'Ouest*, 5, 237-244
- LE ROUX, CH.T. 2003**, Constantes et Révolutions dans l'art mégalithique armoricain, in *Art et symboles du Néolithique à la Protohistoire, Séminaire du Collège de France, sous la direction de Jean Guilaine*, Ed. Errance, 121-136, Paris.
- LÓPEZ, J., MOYA, A., ESCALA, O., NIETO, A. 2010**, La cista tumulària amb esteles esculpides dels Reguers de Seró (Artesa de Segre, Lleida): una aportació insòlita dins de l'art megalític peninsular i europeu, *Tribuna d'Arqueologia 2008-2009*, 87-125, Barcelona.
- MARTÍN, A., TARRÚS, J. 1991**, Les groupes de l'horizon Néolithique Moyen catalan et ses rapports avec le chasséen. In *Identité du Chasséen, Colloque International, Nemours 1989*, 81-90, Paris.
- MARTÍN COLLIGA, A. 1992**, Estrategias y culturas del Neolítico Final y Calcolítico en Cataluña. In *Congrés Aragón/Litoral mediterráneo. Intercambios culturales durante la Prehistoria, Zaragoza 1990*, 389-397.
- MOREU REY, E. 1969-1970**, Pedres decorades de Pas-sanant. *Boletín Arqueológico LXIX-LXX*, 135-140, Tarragona.
- OLIVA, M., PALOMO, A., TERRATS, N., CARLÚS, X., LÓPEZ, J., RODRÍGUEZ, A. 2008**, Las estructuras neolíticas de Can Roqueta (Sabadell, Barcelona), in *Actas del IV Congreso del Neolítico Peninsular (27-30/11/2006)* T-I, 157-167, Alacant.
- O'SULLIVAN, M. 1995**, Megalithic art in Ireland and Brittany. Divergence or convergence ? in *Actes du 2e Colloque International sur l'Art Mégalithique: Art et symboles du mégalithisme Européen*, Nantes, Juin 1995, *Revue Archéologique de l'Ouest*, sup.8, 81-96.
- PALOMO, A. 2006**, El Camí dels Banys de la Mercè (Capmany, Alt Empordà), in *VIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines, Roses, 6-7 octubre de 2006*, 63-72.
- PIERA, M., ALONSO, N., ANTOLÍN, F., CLOP, X., GIBAJA, JF., SAÑA, M., GALLART, J. 2009**, La intervenció arqueològica al jaciment del neolític final de l'Espina C (Tàrraga, l'Urgell), *Urtx, revista cultural de l'Urgell*, 23, 12-49, Tàrraga.
- POGGIANI, R. 2009**, Sanctuaires de l'âge du Cuivre en Lombardie. In *Chefs de guerre et matrones de la fin du Néolithique*, *Revue L'Archéologue*, 104, 24-28, Paris.
- PONS, E., TARRÚS, J. 1980**, Prospeccions arqueològiques al jaciment del Puig Mascaró (Torroella de Montgrí). Un nou hàbitat del Neolític Antic i del Bronze Final al Baix Empordà, *Cypsela*, III, 67-98, Girona.
- RIPOLL, E., BARBERÀ, J., LLONGUERAS, M. 1965** Poblado de Puig Castellar (San Vicente dels Horts, Barcelona), *Excavaciones Arqueológicas en España*, 40, 5-19, Madrid.
- ROSILLO, R., GARCÍA DE CONSUEGRA, R. 2009**, *Excavacions a la Serra del Mas Bonet. Nova variant de Figueres. Línia Barcelona-Porbou. 1ª fase. (Vilafant, Alt Empordà)*, Memòria Inèdita.
- SAGONA, A., ZIMANSKY, P. 2009**, *Ancient Turkey*, Ed. Routledge World Archaeology, London and New York.
- SERRA VILARÓ, J. 1950**, Insculturas dolmènicas, *Boletín Arqueológico* 31, Tarragona, 114-122.

- SHEE-TWOHIG, E. 1995, Context and content of Irish passage tomb art, in *Actes du 2e Colloque International sur l'Art Mégalithique: Art et symboles du mégalithisme Européen*, Nantes, Juin 1995, *Revue Archéologique de l'Ouest*, sup.8, 67-80.
- TARRÚS, J., LE ROUX, CH.T. 2008, *Archéologie de la France, Le Néolithique*, Ed. Picard, Paris.
- TARRÚS, J. 1979, La cova de Mariver. Estudi tipològic dels seus materials: Epicardial, Montboló i Bronze. *Monografies del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, Banyoles.
- TARRÚS, J., PONS, E., CHINCHILLA, J. 1982, La tomba neolítica de la Bassa (Fonteta, La Bisbal), Una nova evidència d'elements Chassey a Catalunya. *Informació Arqueològica* n° 34, 39-66, Barcelona.
- TARRÚS, J. 1985, Consideracions sobre el Neolític Final-Calcolític a Catalunya (2500-1800 aC). *Cypsela* V 45-57, Girona.
- TARRÚS, J., CHINCHILLA, J. 1985, El jaciment a l'aire lliure del Neolític Final de Riera Masarac (Pont de Molins, Alt Empordà, *Empúries* 47, 42-69, Barcelona.
- TARRÚS, J., CHINCHILLA, J., ALIAGA, S., MERCADAL, O. 1992a, Ca N'Isach (Palau-saverdera): un assentament a l'aire lliure del neolític mitjà. *Tribuna d'Arqueologia 1990-1991*, 27-39, Barcelona.
- TARRÚS, J., CHINCHILLA, J., ALIAGA, S., MERCADAL, O. 1992-B, Un assentament a l'aire lliure del Neolític Mitjà: Ca N'Isach (Palau-saverdera). In *IX Col.loqui Internacional de Prehistòria: Estat de la investigació del Neolític a Catalunya: Puigcerdà-Andorra 1991*, 172-175, Andorra.
- TARRÚS, J., CHINCHILLA, J., MERCADAL, O., ALIAGA, S. 1996, Fases estructurals i cronològiques a l'hàbitat neolític de Ca N'Isach (Palau-saverdera). In *Actes del I Congrés del Neolític a la Península Ibèrica, Gavà-Bellaterra 1995*, 429-438, Barcelona.
- TARRÚS, J. 2002, *Poblats, dòlmens i menhirs. Els grups megalítics de l'Albera, serra de Rodes i Cap de Creus (Alt Empordà, Rosselló i Vallespir Oriental)*. Ed. Diputació de Girona.
- TARRÚS, J. 2003, Els constructors de megàlits a Catalunya: cistes i dòlmens entre els mil·lennis V-III cal AC, *Cota Zero* 18, 54-75, Vic.
- TARRÚS, J., CARRERAS, E. 2006, L'adequació per a la visita del poblat neolític de Ca n'Isach. Campanyes 2001-2003 (Palau-saverdera, Alt Empordà), *Tribuna d'Arqueologia 2003-2004*, 67-76, Barcelona.
- TARRÚS, J., CARRERAS, E. 2008, Notícia dels treballs fets l'any 2006 al complex prehistòric del Mas Baleta III (La Jonquera, Alt Empordà) in *IX Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona* 63-67, L'Escaló-Empúries.
- TOLEDO, A. 1990, *La utilització de les coves des del calcolític fins al bronze final al NE de Catalunya (2200-650 aC)*, Tesi de doctorat, inèdita, UAB.
- TOLEDO, A., RUEDA, JM., VILA, A., MERINO, I., AGUSTÍ, B., PONS, E. 1992, *El Cau d'en Calvet (Torroella de Montgrí), un enterrament del neolític*, *Papers del Montgrí* 8, Torroella de Montgrí.
- VAQUER, J. 1975, *La céramique Chasséen du Languedoc*, Laboratoire de Préhistoire et de Palethnologie, Carcassonne.
- VAQUER, J. 1990, *Le Néolithique en Languedoc Occidental*, Ed. du CNRS, Toulouse, 223.
- VILARDELL, R., CASTELLS, J. 1976, Hallazgo de una estela decorada en el Pla de la Calma, *Pyrenae* 12, 181-182, Barcelona.
- VIÑAS, R. 1992, El arte rupestre en Catalunya: estado de la cuestión sobre las manifestaciones pictográficas, in *Aragón/Litoral Mediterráneo, Intercambios culturales en la Prehistoria*, 415-434.
- VORUZ, J.-L. 1992, Hommes et Dieux du Néolithique. Les statues-menhirs d'Yverdon, *Annuaire de la Société Suisse de Préhistoire et d'Archéologie* 75, 37-64, Genève.

